

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1942

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & Σ^{ΙΑ} Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 — ΣΤΑΔΙΟΥ — 38
ΑΘΗΝΑΙ

Η ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑ

1. — Καθώς θυμούμαι, τρεις Ισαμε τώρα άγγιξαν τὸ ζήτημα τοῦτο: ὁ Κλ. Παράσχος στὸν ἀριθμὸ 192 τῆς «Ν. Ἐστίας» (Χριστοῦγεννα τοῦ 1934), ὁ Δ. Κουϊμουτσόπουλος στὸ περιοδικὸ «Χρυσόστομος» (Δεκέμβρης τοῦ 1935) κι ὁ Α. Κεραμίδας στὸ «εἰσαγωγικὸ καὶ κριτικὸ σημεῖωμα» τῆς «Νεοελληνικῆς θρησκευτικῆς ἀνθολογίας» τοῦ, τυπωμένης στὰ 1940. Μὰ κ' οἱ τρεῖς κοίταξαν τὴν ποίηση, ποῦ εἶναι, βέβαια, ἡ συναισθηματικώτερη ἐκδήλωση τοῦ ἔντεχνου λόγου· δὲν ἀπλῶσαν τὴν ἐρευνητικὴ τους περιέργεια ἴσαμε τὴν πεζογραφία, οὔτε κατέβηκαν σὲ χρήσιμες λεπτομέρειες. Ὁ Κλ. Παράσχος, ὡστόσο, βεβαιώνοντας ἄλλη μιὰ φορά τὸ λεπτότατο κριτικὸ του αἰσθητήριον, ποῦ ξεγυμνῶνεται κυριώτατα σὲ θέματα γενικά, μᾶς πρόσφερε μερικοὺς στοχασμοὺς, ποῦ ἀξίζει νὰ τοὺς ξαναποῦμε: «Σ' ἐλάχιστους, ἴσως σὲ κανένα [Νεοελληνα ποιητῆ], δὲ θὰ βρῆτε ἀληθινὴν χριστιανικὴν ἔμπνευση ἢ καὶ, γενικώτερα, ἔμπνευση — στὴ βαθειὰ τῆς ὁμῶς ἔννοια — θρησκευτικῆς». — «Κάτι πολὺ πιὸ χαρακτηριστικὸ γιὰ τοὺς Νεοέλληνες λέγει ὁ Περικλῆς Γιαννόπουλος: ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ χριστιανικὸ μας ντύμα, κάτω ἀπὸ τὸ χριστιανισμὸ ποῦ καὶ αὐτὸν ἔμεῖς τὸν μορφοποιήσαμε, ἐμείναμε Ἑλληνες». — «Ἡ νεοελληνικὴ ποίηση γεννιέται, ἀναπτύσσεται, ἀντρώνεται στὸ 19ον αἰῶνα, αἰῶνα ὅπου, κορυφωμένοι καὶ ἀδελφωμένοι, ὀρθολογισμὸς καὶ ὕλισμος χτυποῦν μὲ ὄση ποτὲ ἄλλοτε δὲ χτυπήθηκαν λύσσα τὶς θρησκευτικὰς πίστεις... Ἄλλὰ — πράγμα παράξενο — ἡ ἑλληνικὴ ποίηση — ὡς τὸν Παλαμᾶ καὶ τὸν Καβάφη τουλάχιστον — δὲν φαίνεται νὰ δέχτηκε καμμιά βαθειὰ ἐπήρεια οὔτε κι ἀπ' αὐτὴν τὴν τόσο ἀποφασιστικὴν στροφή τοῦ αἰῶνα πρὸς τὴν ἀθεΐαν». — «Ἐνα μονάχα εἶναι βέβαιο» ὅτι στὴν ποίησίν μας τουλάχιστον, ἀπὸ τὸ Σολωμὸ ἕως σήμερα, δὲ μπόρεσε νὰ εἰσχωρήσει βαθύτερα ὁ χριστιανισμὸς». Ἀπὸ τ' ἀποσπάσματα τοῦτα φαίνεται ὀλοκάθαρα πῶς ὁ κριτικὸς, καθὼς, ἄλλωστε, κ' οἱ ἄλλοι δυὸ φιλέρευνοι ἐπιστήμονες, ταυτίζει τὴ θρησκείαν μὲ τὸ χριστιανισμὸ, ὅσοι κι ἂν προσπαθεῖ κάπου νὰ ἰδεῖ τὸ ζήτημά του καθολικώτερα. Καὶ

νομίζω πῶς δὲ μποροῦσε νὰ γίνῃ διαφορετικά. Τὸ περιεχόμενον τοῦ ὄρου «θρησκευτικὸ συναίσθημα» ἔχει τόσο ἐξειδικευθεῖ, ὥστε, ἀναζητώντας τοὺς «θρησκευόμενους» ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα καὶ τὰ κείμενα τῆς λογοτεχνικῆς μας συγκομιδῆς, ν' ἀποβλέπουμε περίπου ἀποκλειστικὰ στοὺς «πιστοὺς». Ἡ ἐξειδίκευση τούτη ἀποτελεῖ καὶ τὴ σπονδυλικὴ στήλη τοῦ τεύχους τῆς «Ν. Ἐστίας» ποῦ κρατοῦμε στὰ χέρια μας. Μὰ τὴ στιγμῆ, ποῦ ἐξεταστικώτερα πρόκειται ν' ἀγγίξουμε τὸ ζήτημα, νομίζω πῶς εἶναι χρήσιμο, τουλάχιστον προοιμιακὰ, νὰ σημειώσουμε, πῶς τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα εἶναι ψυχολογικὸ περιστατικὸ καθολικώτερον καὶ πῶς ὁ τύπος τοῦ «θρησκευόμενου» εἶναι συχνὰ ξένος πρὸς τὶς βαθύλαλες, γεμάτες ζεστὴ ἀνάταση πρὸς τὰ ὕψη, φωνές, ποῦ ἀναπηδοῦν αὐτοδύναμες ἀπὸ τὶς σελίδες τῶν ποιητῶν καὶ τῶν πεζογράφων ὄλων τῶν καιρῶν καὶ τῶν τόπων. Οἱ βαθύτεροι, οἱ εἰλικρινέστεροι, οἱ θερμότεροι δημιουργοὶ τῶν θρησκευτικῶν κειμένων εἶναι συχνότατα τύποι ἀγωνιστικοί, ἄνθρωποι ποῦ παραδέρνουν στὴ φουσκοθαλασσίαν τὴν ἀκαταπόνητὴν τῆς ἀμφιβολίας, τοῦ δισταγμοῦ, φορτωμένοι τύψεις καὶ μεταμέλειες, πρόβατα ποῦ ἀναζητοῦν τὸν ποιμένα καὶ μιὰ τὸν βρίσκουν καὶ μιὰ τὸν χάνουν, μορφές συνεπαρμένες ἀπὸ μιὰν ἀκαθόριστὴν καὶ ἀδύναμην βούλησιν, ποῦ βασανίζονται ἀνάμεσα στὴ φοβερὴ πέδη τῆς πεζῆς ζωῆς καὶ τὰ ἐπιταχτικὰ ἐρωτηματικὰ ποῦ ὀρθῶνονται μέσα τους σὰ δάχτυλα κινημένα πρὸς τοὺς ὀρίζοντες τῆς φυγῆς καὶ τῆς λύτρωσης. Θρησκευτικοὶ τύποι δὲν εἶναι μονάχα οἱ βέβαιοι, οἱ ἀνυποψίαστοι, οἱ μακάριοι σάν τὸν Παπαδιαμάντη ἢ τὸ Μωραϊτίδην. Δηλαδή κείνοι, ποῦ ἔχουν τὴν πίστη ἀσάλευτὴ μέσα τους, ἀπὸ κληρονομικότητα, ἀγωγή, προσωπικὴ ἔφεση — οἱ καθάριοι καταφατικοὶ τύποι. Μὰ καὶ κείνοι ποῦ χάνονται στίς ἄξενες ἐρημιὰς καὶ βασανίζονται καὶ σακατεύονται τὴν ἐσωτερικὴν τους ὑπαρξὴν καὶ γεύονται ὄλες τὶς ἐναντιότητες καὶ συχνὰ κατεβαίνουν ἴσαμε κάθε ἀθλιότητα, ὥσπου νὰ νιώσουν τὸ μεγάλο φῶς νὰ ὀρθρίζει μέσ' ἀπὸ τὰ σκοτάδια τῆς προσωπικῆς των περιπέτειας καὶ νὰ

βροῦν στὴν ἄκρη τῆς ὀδυνηρῆς τῶν ὀδοιπορίας τὸ Θεὸ — πρόθυμο ν' ἀπλώσει τὸ χέρι του πάνου στὴν τρομαχτικὴ τους γύμνια, γιατί ἔζησαν τὴν πίστη τους καὶ πῆραν τὸ στεφάνι μὲ τὸ δικαίωμα τοῦ ἀγώνα τους. Ὁ Miguel de Unamuno στὸ φημισμένο βιβλίο του «Ἡ ἀγώνια τοῦ Χριστιανισμοῦ» παρατηρεῖ: «Ἡ ἀγώνια εἶναι ἀγώνας. Κι ὁ Χριστὸς ἦρθε νὰ μᾶς φέρει τὴν ἀγώνια, τὸν ἀγώνα καὶ ὄχι τὴν εἰρήνη. Μᾶς τὸ λέει ὁ ἴδιος: *Μὴ νομίσητε, ὅτι ἦλθον βαλεῖν εἰρήνην ἐπὶ τὴν γῆν· οὐκ ἦλθον βαλεῖν εἰρήνην, ἀλλὰ μάχαιραν. ἦλθον γὰρ διχάσαι ἄνθρωπον κατὰ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, καὶ θυγατέρα κατὰ τῆς μητρὸς αὐτῆς, καὶ νύμφην κατὰ τῆς πενθερᾶς αὐτῆς. Καὶ ἐχθροὶ τοῦ ἀνθρώπου οἱ οἰκιακοὶ αὐτοῦ...* Καὶ ἡ εἰρήνη, θὰ μᾶς ρωτοῦσαν. Γιατί θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς παρουσιάσουν ἀλλ' ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο, καὶ πολυαριθμότερα καὶ καθαρότερα, χωρὶς ἄλλο, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὴν εἰρήνη. Μὰ ἡ εἰρήνη αὐτὴ βρίσκεται μέσα στὸν πόλεμο κι ὁ πόλεμος μέσα στὴν εἰρήνη. Κι αὐτοῦ ὑπάρχει ἡ ἀγώνια». Ἀπάνου σ' αὐτὴ τὴν κεντρικὴ σκέψη συνεχίζει τὸ μελέτημά του ὁ Unamuno. Καὶ προσφέρει στὸν ἀναγνώστη του ἐπιχειρήματα ἐρανοσιμένα ἀπὸ παράλληλα κείμενα, σὰν τὴ φράση τούτη τοῦ Πασκάλ στο «Μυστήριον τοῦ Ἰησοῦ»: «Ὁ Ἰησοῦς θὰ βρίσκεται σὲ ἀγώνια ἴσαμε τὸ τέλος τοῦ κόσμου· καὶ πρέπει ν' ἀγρυπνοῦμε σ' ὀλάκερο τοῦτο τὸ διάστημα». «Ὑπάρχει μέσα στὴν ἰσπανικὴ μου πατρίδα, στὸ λαό μου τὸν ἰσπανικό, συνεχίζει ὁ φιλόσοφος τῆς Σαλαμάγκας, λαὸ πολεμικὸ καὶ ἀγωνιστικὸ, ἡ λατρεία τοῦ «ἀγωνιῶντος» Χριστοῦ· μὰ ὑπάρχει κ' ἡ λατρεία τῆς Παρθένου τῶν Θλίψεων, μὲ τὴν καρδιά τῆς τρυπημένη ἀπὸ ἐφτά σπαθιά». Ἀξίζει καὶ τοῦτο νὰ σημειωθεῖ: προμετωπίδα στο βιβλίο του μεταχειρίζεται ὁ Unamuno τὴ φράση τῆς Ἁγίας Θηρεσίας: «Πεθαίνω, γιὰ νὰ μὴν πεθάνω πιά». Στάθηκα κάπως περισσότερο ἀπὸ ὅσο θὰ ἔπρεπε στο βιβλίο τοῦτο, γιατί παράλληλα στὴν ἀτάραχη πίστη τῶν ἀπλοϊκῶν ἀνυψώνει σὲ βάθρο τιμῆς τὴν κινημένη, βίαιη, φλογισμένη πίστη τῶν ζωντανῶν, τῶν ἀνθρώπων ποὺ διαποτίζονται ἴσαμε τὸ τελευταῖο τους κύτταρο ἀπὸ τὸν πόνο τοῦ μεταφυσικοῦ δέους, ποὺ νιώθουν τὸ ἀτελείωτο μαρτύριο καὶ τὸ πολῦτιμο προνόμιον τῆς ἀνθρωπιᾶς, ποὺ πορεύονται πρὸς τὴν Δαμασκὸ φορτωμένοι πολλοὺς σταυροὺς καὶ πού, ξαφνικά, ἀντικρίζοντας στο φαλακρὸ βουνὸ τὸ νεκρὸ Ἰησοῦ, ἐννοοῦν μέσα σ' ἓνα κατακόρυφο ἀστραποβόλημα τὸ διδάγμα του, γιατί καὶ τοῦτοι φέρνουν μέσα τους ἓνα νεκρὸ Ἰησοῦ καὶ μιὰ προσδοκία ἀνάστασης. Ἡ θρησκευτικὴ τούτη συνειδητὴ ξεκινάει ἀπὸ πολὺ μακριά: ἀπὸ τὴν ὀδύνη καὶ τὸν κοπετὸ τῶν πρώτων αἰώνων, ἀπὸ τοὺς δύσκολους κείνους καιροὺς, ποὺ δὲν ἄρκοῦσε νὰ εἶσαι χριστιανός, μὰ ἔπρεπε καὶ νὰ

τὸ διαπιστώνεις μὲ τὸ αἷμα σου· ξεκινάει ἀπὸ τὸ βασανιστήριον, τὴ διακόμπειση, τὸ θάνατον μέσα στὴ λαμπαδιασμένη φλόγα τῆς ἀντίμαχης φωτιᾶς ἢ κάτου ἀπὸ τὸ κρῦο λεπίδι τοῦ δήμιου· ξεκινάει ἀπὸ τὸ ἀμφιθέατρο καὶ πεονάει ἀπὸ τὸ κελλί τοῦ Ἱεροῦ Αὐγουστίνου, ὄχι ἀπὸ τὴ μοναξιά τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου τῆς Ἀσσίζης· ἐννοῶ ἀπὸ τὸ χριστιανὸ ποὺ δὲν εἶναι, ποὺ γίνεται χριστιανός. Ποὺ πεθαίνει κι ἀνασταίνεται μαζί μὲ τὸ Χριστό, σὰν τὸν Ἀπόστολο Παῦλο. Ποὺ ἀποφασίζει κάποτε νὰ βάλει τὸ πιστόλι στὸν κρόταφο, σὰν τὴν παράδοξη κείνη νύχτα τῆς μέθης, ποὺ θέλησε σῶναι καὶ καλὰ ὁ Τολστόης νὰ βρεῖ τὸ Θεὸ, γιατί δὲ μπορούσε νὰ ζήσει χωρὶς τὴ βεβαιότητα. Στους θρησκευόμενους τούτους τύπους ἀνήκουν μεγάλες ψυχές σὰν τὸ Ντοστογιέφσκη, ὄχι σὰν τὸ Saint-Francois de Sales, ποὺ παρηγοροῦσε τὴν κυρία de Charmois γράφοντας τὴν «Introduction à la Vie Dévote», σὰν τὸν Pascal, ὄχι σὰν τὸν Bossuet, σὰν τὸ Verlaine, ποὺ καταστάλαζε στὴ «Sagesse» ὑστερ' ἀπὸ τρομαχτικὲς θαλασσοταραχὲς πάθους, σὰν τὸ Hölderlin, σὰν τὸ R.-M. Rilke κι ὄχι περίπου σὰν τὸ Novalis, τὸ Claudel, τὸ Francis Jammes ἢ τὸ Joao de Deus. Ἀναδρομὴ στὶς ξένες λογοτεχνίες θὰ μπορούσε πολὺ εὐκόλως νὰ μᾶς προσπορίσει ἀπειράριθμες μορφές στεφανωμένες μὲ τὸ ἀκατάλυτον «φεγγῶν» τῆς θρησκευτικῆς ἀγώνιας, θὰ μᾶς τοποθετοῦσαν ἀντίκρου σὲ μιὰ πίστη συνειδητὴ, κατακτημένη ὑστερ' ἀπὸ ἐπίπονες προσπάθειες, πλημμυρισμένη ἀπὸ μυστικὲς φωνές, καλέσματα, φοβεροὺς κραδασμοὺς καὶ λυτρωτικὲς λαχτάρεις. Οἱ «μυστικοὶ» δὲν εἶναι μακάριοι· περνοῦν ἀπὸ τὸν ἀγκαθερὸ τροχὸ τῆς ζωντανῆς πίστεως. Εἶναι καὶ τοῦτοι μιὰ φάλαγγα ἀγωνιστικὴ, ποὺ ἀναζητεῖ τὴν κατάφασχόν τῆς σὲ μιὰν ἐναγώνια ἐσωτερικὴ περιπλάνηση. Μὰ καὶ οἱ μακάριοι, οἱ ἀτάραχοι, οἱ ἀνυποψίαστοι δὲ βρίσκονται «ἔξω τοῦ νυμφῶνος». Κατέχουν κι ἀπ' αὐτοὺς ὅσοι συνειδητὰ πορεύονται τὸ δρόμο τους, ὄχι τὸ δράμα τῆς ἀμφιβολίας ποὺ πρέπει νὰ ὑπερνηκηθεῖ, μὰ τοῦ λόγου ποὺ πρέπει νὰ γίνῃ πράξη. Οἱ πρῶτοι, ξεπερνώντας τὴ φλογισμένη τους ἀναταραχὴ, ξεπερνοῦν καὶ τὸ χάσμα τὸ συχνὰ ἀγεφύρωτο, ποὺ χωρίζει τὴν πίστη ἀπὸ τὸ ἔργο, καὶ καταχτοῦν, ὀριστικὰ οἱ περισσότεροι, τὸ εἶδος τῆς γαλήνης ποὺ τοὺς ταιριάζει. Οἱ δεύτεροι ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ γαλήνη, γιὰ νὰ καταλήξουν, ἂν τὸ μπορέσουν νὰ καταλήξουν, στὴν περιπέτεια τῆς ἐφαρμογῆς. Κ' οἱ περισσότεροι, ἀπὸ φόβον μὴν πέσουν στο τέλος τοῦ κακοῦ, συμμαζεῦονται στὴ γωνιά τους καὶ κατασταλάζουν στὴ χωρὶς νόηση ἀδράνεια, ποὺ δὲν εἶναι ἀτὴν οὐσία τῆς παρὰ διαφυγῆ καὶ ἀπόδραση. Τέτοιός τῆς τύπος δραπέτη στάθηκε ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνία ὁ Παπαδιαμάντης. Τέτοιός καὶ ὀριστικώτερός του ὁ Μωραϊτίδης. Μὰ εἰ

τύποι οἱ ἀγωνιστικοί; Κεῖνοι ποῦ σὲ ἀναγκάζουν νὰ νιώσεις τὸ θεῖο σὰν ἐνότητα ὀλοζώντανη; Ποῦ γεμίζουν τὴν ὑπαρξή σου ἀπὸ θαυμαστὰς φωνές; Ποῦ σὲ συνεπαίρουν καὶ, συνοδοιπόρο τους πιά, σὲ ὑποχρῶνουν ν' ἀκούσεις τὸν ἀχὸ τῶν βημάτων ποῦ ἀκουσαν κ' οἱ ἴδιοι, μετὰ τὸ πρόσωπο κολλημένο στὴ λάσπη τοῦ δρόμου, τὴν ὑπέρτατην ὥρα τῆς δοκιμασίας τῶν; Δὲ νομίζω, πῶς εἶναι ἀπαραίτητο, στὸ πλαίσιο τοῦ μελετήματος τούτου, νὰ τοὺς ἀναζητήσω ἐρευνητικώτερα. Θέλησα μονάχα, σὰν ὠφέλιμο σύνορο στὴν ἐπισκόπησή μου, νὰ σηματοδέξω τὴ γράμμη ποῦ χωρίζει τοὺς θρησκευομένους ποῦ ἀναζητοῦν τὸ Θεὸ ἀπὸ τοὺς θρησκευόμενους ποῦ ξεκινοῦν πιασμένοι ἀπὸ τὸ χέρι του.

2.—Μὰ δῶ κάτου, στὸν τόπο μας, ὁ Χριστιανισμὸς εἶχε νὰ παλέψει μὲ μιά τεράστια δύναμη, τὸν Ἑλληνισμὸ. Δὲν εἶταν πιά ὁ τροχὸς τῶν βασάνων, τὸ σπαθί, τὸ λεβέτι τῆς φλεγόμενης πίσσας ἢ τὸ στόμα τοῦ λιονταριοῦ. Εἶταν κάτι φοβερώτερο, καταπληχτικώτερο, ὄχι ἓνα κομμάτι πρόσκαιρης περιπέτειας, μὰ ἓνα πρόσωπο ἀθανασίας. Ἀντίκρου στὸ Εὐαγγέλιο, ἢ σελίδα τοῦ Πλάτωνα, καὶ κάτι περισσότερο: οἱ μυστικῆς δυνάμεις τῆς φυλῆς, ποῦ τὴ γέννησε, καὶ κάτι ἐξίσου ἀθάνατο: ἡ ὁλόγουρα φύση. Ὁ Χριστιανισμὸς συμφιλιώθηκε μὲ ὅλα τούτα ἢ, ἀληθινώτερα, ἀπλώσε τὴν ὑπαρξή του σὲ ὅλα τούτα, κέρδισε τὸ βαθύτερο νόημά τους καὶ τὸ συνταίριασε μὲ τὸ δικό του νόημα. Ἔτσι ἀπόχτησε πολλαπλὴ δύναμη, βρῆκε τὴ γέφυρα ποῦ τοῦ εὐκόλυνε τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν Ἀνατολή στὴ Δύση. Ὁ ὑμέναιος τοῦτος γέννησε τὸν Ἑλληνοχριστιανικὸν κόσμον: μιά ἐνότητα γεμάτη διαύγεια, φῶς κι ὀμορφιά. Τὸ δρόμον ἐτοίμασαν οἱ πατέρες τοῦ τέταρτου καὶ τοῦ πέμπτου αἰῶνα. Ἀκολούθησαν οἱ ὑμνολόγοι, ποῦ ἀνέβασαν σὲ ἀπρόσιτες κορφές τὴν ποίησιν, ἀναδιπλώνοντας ἐπάνω στὴν κλασσικὴ λυρικὴ παράδοση τ' ὀλόζετο ξέσπασμα τῆς ἄδολης πίστεως των. Νομίζω πῶς θὰ ξαναπῶ κοινούς τόπους, ἂν προσπάθισω νὰ ξεσκαλίσω, ἱστορικώτερα κ' ἐρευνητικώτερα, τὴ διπλὴ μορφή τοῦ βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὴν οὐσία τῆς παράδοσης ποῦ μᾶς κληροδότησε. Σημειῶνω μονάχα πῶς ἡ παρατήρησις τοῦ Γιαννόπουλου, τοῦ συνεπαρμένου ἀπὸ ἄδολο καὶ κατὰ μέστο κέντρισμα πρὸς χιμαιρικὰς περιπέτειας, θὰ εἶταν ἀρμόδιώτερα στὴ θέσιν τῆς, ἂν ἤθελε νὰ πεῖ, ὅτι πρόσωπα θρεμμένα μετὰ τὸ κλασσικὸ ἰδανικὸ ὑπερνίκησαν μέσα τους τὰ γνησιώτερα χριστιανικὰ στοιχεῖα πρὸς ὄφελος τῆς οὐσίας τοῦ «ἑλληνικοῦ» πνεύματος κι ἂν ὑποστήριζε μονάχα τὴ μεταμόσχευση τοῦ «ἑλληνικοῦ» τούτου πνεύματος στὸ κορμὶ τοῦ χριστιανικοῦ ἀποκαλυπτικοῦ λόγου. Ἡ κατηγορηματικὴ του διαβεβαίωσις, πῶς στὸ βάθος τοῦ ἑαυ-

τοῦ μας «ἐμείναμε Ἕλληνες», πῶς δὲν εἰσχώρησε, δηλαδή, πέρ' ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς ὑπαρξῆς μας ὁ Χριστιανισμὸς, εἶναι μιά ὑπερβολὴ χωρὶς βαθύτερη σημασία. Προσφέραμε τὴν ἑλληνικὴν μας ψυχή, τὴν ἑλληνικὴν μας νόησιν στὸ χριστιανισμὸν μὰ τοῦ πήραμε κιόλας στοιχεῖα πολύτιμα, ποῦ ἐπλασαν τὴν ἰδιότυπὴν ἑλληνοχριστιανικὴν μας ὄντοτητα. Τὴν πραγματικότητά τοῦτο νομίζω πῶς δὲν πρέπει νὰ παραβλέψει ἐκεῖνος, ποῦ θὰ σπουδάσει τὰ φαινόμενα τῆς θρησκευτικῆς, δηλ. τῆς χριστιανικῆς, συνειδήσεως στὴ νεώτερη λογοτεχνία μας. Καὶ τότε θὰ μπορέσει καλύτερα νὰ ἐξηγήσει, γιατί ποιητὲς σὰν τὸν Κωστὴ Παλαμᾶ ἢ σὰν τὸν Ἄγγελον Σικελιανὸν ἢ σὰν τὸ Νίκο Καζαντζάκη μετεώρισαν τὴν ἔμπνευσή-τους καὶ τὴν ἀγωνία τους ἀνάμεσα στὸ ἑλληνικὸν καὶ τὸ χριστιανικὸν τους ἔνστικτον.

Ἀισθάνομαι τὴν ὑποχρέωσιν νὰ σταθῶ καὶ στὴν ἄλλη παρατήρησιν τοῦ Κλ. Παράσχου, τὴν παρατήρησιν πῶς ὁ ὀρθολογισμὸς κι ὁ ὕλισμὸς τοῦ 19ου αἰῶνα δὲν εἶταν κεῖνοι ποῦ ἐμπόδισαν τὴ νεοελληνικὴν ποίησιν ν' ἀναδῶσει ζεστότερον θρησκευτικὸν τόνον, καὶ νὰ τὴ συμπληρῶσω. Ἀπλή ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας τοῦ καιροῦ ἐκεῖνου μᾶς πείθει, πράγματι, πῶς ἄλλα εἶτανε τὰ προβλήματα ποῦ ἀπασχολοῦσαν τοὺς ἑκπροσώπους τῆς καὶ πῶς οἱ ἀντίλαλοι τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ τῆς φιλοσοφικῆς, εἰδικώτερα, κινήσεως τῆς ἄλλης Εὐρώπης, ξεπνοῦσμένοι, ἄχρωμοι καὶ ἀνίκανοι ν' ἀσκήσουν καίριες ἐπιρροές, ἔφταναν ἴσαμ' ἐδῶ κάτου. Ὁ προσηλυτισμὸς τῶν νέων Ἑλλήνων στὴν ὕλιστικὴν ἐπιστήμην ἀρχίζει κατὰ τὸ τέλος τοῦ δέκατου ἔνατου αἰῶνα καὶ δυναμώνει στίς πρώτες δεκαετίες τοῦ εἰκοστοῦ, προχωρώντας τότε παράλληλα μὲ τὴν ἐκδοσὴν τῶν τόμων τῆς βιβλιοθήκης Γ. Φέξη, ποῦ—αὐτὴ κυριώτατα—εὐκόλυνε τὴ μύσην τοῦ νεοελληνικοῦ κοινοῦ στὴν ὀρθολογιστικὴν καὶ ὕλιστικὴν ἐπιστήμην, σ' ἐποχὰς δηλαδή ποῦ τὸ φαινομενικὸν στέριον οἰκοδόμημα τοῦ Büchner, τοῦ Haeckel καὶ τῶν λοιπῶν συνοδοιπόρων τους ξεσκέπαζε τίς ἀσθενικὰς του πλευρὰς καὶ παραχωροῦσε τὴ θέσιν του σὲ νέες τάσεις καὶ ποῦ ἡ θετικιστικὴ φιλοσοφία τοῦ Auguste Comte δεχόταν ἀδυσώπητα χτυπήματα ἀπὸ τίς ἰδεαλιστικώτερας ροπὰς, ποῦ ἤξεραν νὰ κρατήσουν καὶ νὰ πετάξουν ἐκεῖνον ποῦ ἔπρεπε ἀπὸ τοὺς προγενέστερους. Στὸ ἀναμεταξύ ἡ νεοελληνικὴ ποίησις παράδερνε στὰ βρώμικα τέλματα τῆς καθαρουσιάνικης ἀσημαντολογίας, τῆς ρηχῆς αἰσθηματολογίας καὶ τῆς πεισιθάντης ἀπαισιοδοξίας τὴν ἑκπροσωποῦσεν ἢ «παλιὰ σχολὴ» τῆς Ἀθῆνας. Ἡ «νέα σχολὴ» ξεκίνησεν ἀπὸ τὴν ἑπτανησιακὴν παράδοσιν, ἀπὸ τὸ κίνημα τοῦ Ψυχάρη, ἀπὸ τὸ δημοτικὸν τραγούδι εἶχε νὰ παλέψει γιὰ τὴ γλῶσσαν, γιὰ περισσότερην εἰλικρίνειαν,

γιὰ μιάν ἀρτιώτερη ἔκφραση. Καὶ στὸ κάτω-κάτω, ποιά στάθηκεν αὐτὴ ἡ «νέα σχολή»; Νομίζω πὼς τὴ γερμίζει μιὰ προσωπικότητα: ὁ Παλαμᾶς. Καὶ μονάχα ὁ Παλαμᾶς, δηλ. ἡ ἑξαιρέση, ἔκλεισε στοὺς στίχους τοῦ ὄλο τὸ πεντάγραμμο τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιδράσεων, μὲ τὴ σπάνια δεκτικὴ καὶ ἀφομοιωτικὴ τοῦ ἱκανότητά. Αὐτὸς πάλαιπεν ἠρωϊκᾶ ἀνάμεσα στὰ ὕλιστικά καὶ τὰ ἰδεαλιστικά ἰδεώδη στὸν ἑλληνισμό του, τὸ χριστιανισμό του, τὸν εὐρωπαϊσμό του, στὴ γνωστικὴ του διψα, στὴν ἔντωση τοῦ πάθους του, τὴν αἰσθησὴ του τῶν συνόλων καὶ τὴ γυναικεία εὐαισθησία του. Οἱ ἄλλοι τῆς «νέας σχολῆς» στάθηκαν πολὺ μακρύτερα¹⁾ καὶ ἀνάμεσα τοὺς ἕνας μπορεῖ νὰ λογαριάζεται κάπως, ὁ Δροσίνης. Ὁ Πολέμης κι ὁ Στρατήγης πέρασαν ἀπὸ τὴν πνευματικὴ μας ζωὴ σὰν ἀπλοὶ στιχοπλόκοι· ὁ Καμπᾶς σώπασε, πρὶν προχωρήσει στὸ δρόμο του—εἶναι μονάχα μιὰ ἀδύναμη πρόθεση, καμμιά πραγμάτωση· ὁ ἀναποφασιστὸς Προβελέγγιος κατάφερε νὰ σταθεῖ μὲ τὸνα πόδι στὴν «παλιὰ σχολή», μὲ τ' ἄλλο στὴ «νέα» καί, οὐσιαστικά, πουθενά. Μὲ ὄλα τούτα θέλω νὰ τονίσω, πὼς δὲ βλέπω κ' ἐγὼ στὸ 19ο αἰῶνα τὴν ἐπίδραση τῆ σημαντικῆ, τὴν ἀνασταλτικῆ, τοῦ ὀρθολογισμοῦ καὶ τοῦ ὕλισμοῦ στὴν ποιήσή μας· τὴ βλέπω στὸν 20ὸν αἰῶνα· μὰ ὄχι, βέβαια, ἀποφασιστικῆ. Ἀντίθετα—συνταιριασμένη μ' ἕνα σωρὸ ἄλλες ἐπιδράσεις.

Καταλήγω σὲ μερικὰ προοιμιακὰ συμπεράσματα: α) ἡ νεοελληνικὴ λογοτεχνία στὸ σύνολό της δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσει παρὰ ἐλάχιστες ἐκδηλώσεις ἀγωνιστικοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος—καὶ πολὺ πυκνότερες ἔκφρασεις βέβαιης πίστεως· β) τὸ νεοελληνικὸ—καί, γενικώτερα, τὸ ἑλληνικὸ—θρησκευτικὸ συναίσθημα κατέχει ἰδιοτυπία, ποὺ δὲν ἀποτελεῖ ἀρνήση τοῦ χριστιανικοῦ στοιχείου, καθὼς θέλησε νὰ ὑποστηρίξει ὁ Γιαννόπουλος· γ) ὁ ὕλισμός κι ὁ ὀρθολογισμὸς τοῦ περασμένου αἰῶνα δὲν εἶχανε τέτοιαν ἀπήχηση στὴν πνευματικὴ μας ζωὴ τοῦ καιροῦ ἐκείνου, ὥστε νὰ ἐπιδράσουν στὶς τροπὲς καὶ τὶς περιπέτειες τοῦ ποιητικοῦ μας λόγου.

3.— Ἄς σταθοῦμε τώρα ἐρευνητικώτερα στὰ κείμενα. Ἡ «Νεοελληνικὴ θρησκευτικὴ ἀνθολογία» μπορεῖ νὰ μᾶς ξεγελάσει· νὰ μᾶς κάνει, δηλαδή, νὰ πιστέψουμε, πὼς τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα εἶναι βέβαιον χτῆμα τοῦ ποιητικοῦ μας λόγου· μὰ στὸ μεγαλύτερο μέρος της ἀποτελεῖται ἀπὸ τυπικὰ στιχοιργήματα, ποὺ δὲν ξεπερνοῦν τὰ ὄνορα τῆς θεματογραφίας. Οἱ μεγάλες χριστιανικὲς γιορτὲς κ' ἡ συνήθεια τῶν ἑφημερίδων καὶ τῶν ἐλάχιστων ἐκλεχτικῶν περιοδικῶν νὰ γερμίζουν τὶς σελίδες τοὺς μὲ λογιῆς-λογιῆς «ἐπίκαιρα» πεζὰ καὶ ἑμμετρα ἔργα, προκάλεσαν τὴν ἀτελεύτητη καρποφορία τῶν στίχων καὶ τῶν πεζῶν ποὺ

ἀναφέρονται σὲ θρησκευτικὰ θέματα. Μὰ τοῦτο δὲν ἔχει μονιμώτερη σημασία· χρησιμοθα εἶταν, ἂν ἀνάμεσα σ' ὄλη τούτη τὴν παραγωγὴ ἔβρισκε κανεὶς σελίδες ἀρτίας ἔκφρασης, κινήμενης ἀπὸ γνήσιο βίωμα. Μὰ τέτοιες σελίδες εἶναι σπανιώτατες. Καὶ γιὰ τοῦτο, ἡ φωτισμένη ἀνθολόγηση τοῦ θρησκευτικοῦ ἔντεχνου λόγου δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσει παρὰ ἐλάχιστα πρόσωπα, ἐλάχιστα κείμενα. Καὶ σ' αὐτὰ πρέπει νὰ σταματήσουμε, ἂν ὁ πόθος μας εἶναι νὰ συλλάβουμε τὰ οὐσιαστικὰ φανερῶματα τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία. Ἡ πρώτη ἀξιόλογη καταβολὴ τοῦ στοιχείου τῆς ἀδόλης πίστεως στὴν ποίησή μας ἀρχίζει στὰ 1708, μὲ τ' «Ἀνθη Εὐλαβείας», ποὺ τύπωσαν στὴ Βενετιά οἱ τελειόφοιτοὶ τοῦ φροντιστηρίου τοῦ Φλαγγίνη⁽¹⁾. Γιὰ τὸ κείμενο τοῦτο τὸ σημαντικώτατο πρῶτος μίλησε, μὲ τὴν ἐπιβαλλόμενη εὐρύτητα, στὰ 1932 ὁ Βλαχογιάννης· στὰ 1938 ὁ Βαλέτας· οἱ ἱστοριογράφοι τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας δὲν τὸ ἀγνόησαν· κι ὁ Ἡρακλῆς Ἀπαστολίδης τὸ ὕψωσε, πολὺ σωστά, σὲ ἀφετηρία τοῦ νεώτερου ποιητικοῦ μας λόγου στὴν ἀναντικατάστατη Ἰσαμὲ τώρα «Ἀνθολογία» του. Τ' «Ἀνθη εὐλαβείας» ἐνδιαφέρουν ἐξαιρετικὰ τὴ «θεομητορικὴ ὕμνολογία»· κ' ἐκεῖ μέσα ὑπάρχουν δυὸ δεκατετράστιχα, τὸ ἕνα τοῦ Φραγκίσκου Κολομπῆ, διάκου ἀπὸ τὴν Κεφαλλονιά, τὸ ἄλλο τοῦ Ἀντωνίου Στρατηγοῦ, Κερκυραίου, ἐμπνευσμένα καὶ τὰ δυὸ ἀπὸ τὴν κοίμηση τῆς Παρθένου: μὲ τὸ δίκιο της μπορεῖ νὰ τὰ καμαρώνει ἡ ποιητικὴ μας παράδοση. Τὸ πρῶτο εἶναι, χωρὶς ἄλλο, ἀρτιώτερο ἀπὸ τὸ δεύτερο. Ὁ Κολομπῆς δὲν ξέρει μονάχα νὰ μεταχειρίζεται τὴ ζωντανὴ γλῶσσα· κατέχει, οὐσιαστικώτερα, τὸ δῶρο τῆς ἔκφρασης, καὶ τὸ συναισθηματικὸ του θησαύρισμα ξεκινάει ἀπὸ μιὰ γραφικότητα γεμάτη ἀδόλη εὐκρίνεια, γιὰ νὰ φτάσει στὰ ὕψη τῆς συγκρατημένης περιπάθειας, σχεδὸν τοῦ πάθους· χρειάστηκε νὰ περάσουν πολλὰ χρόνια, γιὰ νὰ ξανακερδίσει ἡ νεοελληνικὴ ποίηση τέτοιους ἀγνοὺς θρησκευτικοὺς τόνους.

Ἡ ποιητικὴ παράδοση, ποὺ ἐπλάστηκε στὴν Ἐπτάνησο, διαπερασμένη ἀπὸ λογιῆς ἐπιδράσεις, μὰ καὶ στηριγμένη στὸ βαθύτερο νόημα τῆς ζωντανῆς γλώσσας, παρουσιάζει μνημεῖο ἀξιοπολλῆς προσοχῆς, τὴ θρησκευτικὴ βούληση τοῦ Σολωμοῦ. Τὸ θέμα εἶναι ἀπὸ τὰ πολυμορφότερα. Μὰ δὲν ἀγγίζει τὴν περιοχὴ τῆς βασανισμένης χριστιανικῆς συνειδήσεως, ποὺ σημείωσα παρὰ πᾶν. Ὁ Σολωμὸς, μολονότι κάτεχε

(1) Ὑπάρχει πρὶν ἀπὸ τ' «Ἀνθη Εὐλαβείας», στὸ δέκατο ἑβδομὸ αἰῶνα, ἕνα ἔργο ἀπὸ τὰ σημαδιακὰ τῆς νεώτερης παραγωγῆς μας: εἶναι «Ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ», τὸ κρητικὸ μυστήριον, τὸ γεμάτο πίστη καὶ ἀνθρωπιά, ποὺ ἀκολουθεῖ πιστὰ τὴ βιβλικὴ παράδοση. Τὸ μνημονεύω ἔδω, γιὰτὶ δὲ θεώρησα χρήσιμο νὰ πτωστρατίσω τόσο πολὺ στὴν ἐπισκόπησή μου.

ψυχὴ εὐαίσθητη σὲ λογιῆς-λογιῆς φωνές, στάθηκε πάντα βαθύτατα ριζωμένος στὴ γῆ του. Κ' εἶταν ἡ γενέθλια θρησκευτικὴ παράδοση κείνη ποὺ λευτερονόταν στὰ ποιητικὰ του συνθέματα, διαχωρισμένη σὲ τρία οὐσιαστικὰ στοιχεῖα: τὴ γραφικότητα, τὴν κατανυχτικὴ σεμνότητα καὶ τὸ ἰδεώδες τῆς ἠθικῆς τελείωσης. Μεταφυσικὰ προβλήματα δὲν ἀνατάραξαν τὴν ὑπαρξὴ του, τουλάχιστο κατὰ τρόπο ἐκδηλο στὴν ποιησὴ του. Πνεῦμα μακάριο, πνεῦμα γαλήνης καὶ μιὰ εὐλάβεια ὀλότελα ἀνυποψίαστη σημαδέβουν τοὺς στίχους του, ποὺ ἀγγίζουν τὰ σύνορα τῆς πίστεως. Στὸ ποίημά του «Πρὸς τὸν κύριον Γεώργιον δὲ Ρώσση, εὐρισκόμενον εἰς τὴν Ἀγγλίαν», αἰσθανόμεσθε τὴν ἀσφάλεια ποὺ ἀναδίνεται ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ του βούληση:

Θά σκορπίσουμε τὸ Μᾶν
Πάνου ἔς τ' ἀκακὰ τὰ στήθη,
Γιατὶ ἀπόψε ἀποκοιμήθη
Εἰς τὸν ὕπνο τοῦ Χριστοῦ.

Καὶ στὴ «Φαρμακωμένη» σταματοῦμε ἰδιαίτερα στοὺς στίχους τούτους:

Θά ξυπνήσῃ τὴν ὕστερη ἡμέρα,
Εἰς τὸν κόσμον ὀμπρὸς νὰ κριθῆ.
Καὶ ἔς τὸν Πλάστη κινῶντας μὲ σέβας
Τὰ λευκὰ τῆς τὰ χέρια, θά πῃ·

«Κύττα μέσῃς τὰ σπλάχνα μου, Πλάστη!
Τὰ φαρμάκωσα, ἀλήθεια, ἡ πικρὴ,
Καὶ μοῦ βγήκε ὄχ τὸ νοῦ μου, Πατέρα,
Ποῦ πλασμένα μοῦ τάχες Ἐσὺ...»

Τὸ ποίημα «Εἰς Μοναχὴν» ἀναδίνει τὴν ἴδια ἀσάλευτη, βέβαιη πίστη. Στὸ «Λάμπρο» ξετυλίγεται πλατύτερα ἡ ἠθικὴ συνείδηση τοῦ Σολωμοῦ. Ἐκεῖ τὸ θρησκευτικὸ πνεῦμα παίρνει τὴ μορφή καὶ τὸ κύρος τοῦ ἠθικοῦ κανόνα. Στ' ἀποσπάσματα τοῦ ποιήματος τούτου ἀνήκει κ' ἡ φημισμένη «Ἡμέρα τῆς Λαμπρῆς», ποὺ εἶναι, χωρὶς ἄλλο, ἡ λυρικώτερη, ἡ βαθύτερη, ἡ κατανυχτικώτερη περιγραφή τοῦ ἑλληνικοῦ Πάσχα. Ἐπίσης «Ἡ δέηση τῆς Μαρίας» («Τὸ ἔσπερας τῆς Λαμπρῆς»):

Τὰ μαλλιά σέρνω ες τὰ λιγνά μου στήθη·
Δένω σιαυρὸ τὰ χέρια· Οὐράνια, θεῖα!
Πέστε Ἐκεινοῦ, ποῦ σήμερα ἀναστήθη,
Νὰ ἐλεηθῆ τὴ μαύρη τὴ Μαρία.
Μέρα εἶναι Ἀγάπης· Ἄδης ἐνίκηθη·
Καίονται τὰ σπλάχνα, καίονται τὰ στοιχεῖα·
Καὶ ἡ πυρκαϊὰ τοῦ Κόσμου ἀναγαλλιάζει,
Καὶ κάτ' αὐτὸν τὴ σπῖθα τῆς τινάζει.

Νὰ κ' ἕνα μονόστιχο ἀπόσπασμα ἀπὸ ἄγνωστο ποίημα:

Καὶ φωνάζει· «ὦ Παρθένα, ὦ ψυχοσώστρα!»

*Ἀπὸ τὸ ποίημα «Εἰς τὸ θάνατο Αἰμιλίας Ροδόσταμο»:

Στὴ θύρα τὴν ὀλόχρυση τῆς Παντοδυναμίας,
Πνεύματα μόρια παλαιὰ, πνεύματα μόρια νέα,
Σ' ἀκαρτεροῦν γιὰ νὰ σοῦ ποῦν πῶς ἀργήσῃς νὰ
ἰφθάσῃς.

Κι ἀνάμεσα στὰ ἰταλικά του ποιήματα ὑπάρχουν πολλά, ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ μιὰ παρόμοια θρησκευτικὴ συνείδηση. Σημειώνω τὰ: «Il giudizio finale», «La concezione della Beata vergine», «L'Annunziazione», «La Morte del giusto», «L'inferno», «A San Dionisio», «A Maria», «Incoronazione della beatissima vergine», «La caduta di Lucifero», «Il paradiso», «La Natività del Signore», «Sulla morte di Gesù Cristo», «La risurrezione del Signore», «L'assunzione», «Ode per prima messa». Καθὼς παρατηρεῖ ὁ ἀναγνώστης, πολλὰ ἀπὸ τὰ ποιήματα τούτα, ποὺ εἶναι σὰν ἕνα πλατὺ προοίμιο στοὺς ἑλληνικοὺς θρησκευτικοὺς στίχους τοῦ Σολωμοῦ, ἔχουν ὀλοκάθαρο λειτουργικὸ ἢ τελετουργικὸ χαραχτήρα. Φανερό, πῶς ὁ Σολωμὸς δὲν ἀνήκει στοὺς ἀγωνιστικοὺς θρησκευτικοὺς τύπους. Τὸ καλύτερο σχόλιο στὴ θρησκευτικὴ του ὑπαρξὴ νομίζω πῶς τὸγραψεν ὁ ἴδιος: «Σκέψου βαθιά, καὶ σταθερά, (μια φορὰ γιὰ πάντα) τὴ φύση τῆς Ἰδέας, πρὶν πραγματοποιήσῃς τὸ ποίημα. Εἰς αὐτὸ θά ἐνσαρκωθῆ τὸ οὐσιαστικώτερο καὶ ὑψηλότερο περιεχόμενο τῆς ἀληθινῆς ἀνθρώπινης φύσης, ἡ Πατρίδα καὶ ἡ Πίστις».—Ὅλα τούτα δὲν εἶναι τίποτ' ἄλλο ἀπὸ ξεσκαλισματα εὐκαιρα σὲ θέμα ποὺ ἀπαιτεῖ λεπτομερειακὴν ἀνάλυση. Μὰ στὸ σύντομο αὐτὸ μελέτημα δὲ χρειάζεται νὰ ἰχνογραφηθοῦν παρὰ οἱ θρησκευτικὲς τάσεις προσώπων, ποὺ ἐξαιρετικὸ διαδραμάτισαν ρόλο στὸ ξετύλιγμα τοῦ ἔντεχνου λόγου μας. Κι ἀπὸ τὴν ἀποψη τούτῃ τὸ σταμάτημα μπροστὰ στὸ Σολωμὸ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ διαρκέσει περισσότερο.

Νὰ σταθοῦμε τώρα μπροστὰ στὸν Κάλβο; Ἄλλα εἶναι τὰ ἰδανικά, ποὺ φτερώνουν τὴν ποιησὴ του. Ὁ Κάλβος λατρεύει τὴν Ἀρετὴν σὰν ὑπέρτατη ἔκφραση τῆς ἀνθρώπινης ἐνέργειας. Εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ποιητὴς τοῦ ἠθους. Καί, φυσικά, δὲ μπορεῖ νὰ προσπεράσει ἡ ἀσέβεια τὸ κατώφλι του. Θρησκευτικὸ πρόβλημα δὲ γεμίζει τὴν ἀνησυχία του. Στὴν ὠδὴ «Εἰς θάνατον» μιλεῖ ἡ νεκρὴ του μάνα:

Τὸ πνεῦμα ὅπου μ' ἐμφύχωνε
Τοῦ Θεοῦ ἦτον φύσημα,
Καὶ εἰς τὸν Θεὸν ἀνέβη·
Γῆ τὸ κορμὶ μου, κ' ἔπεσεν
Ἐδῶ εἰς τὸν λάκκον.

Στὴν ὠδὴ «Εἰς τὸν ἱερὸν λόχον»:

Πολλὰ μὲν σκοτεινὰ
Φέγγει ἐκ' ὀλίγα τ' ἄστρον

Τὸ τῆς ἀθανασίας·
Τὴν ἐκλογὴν ἐλεύθερον
Δίδει τὸ θεῖον.

Στὴν ὠδὴ «Ὁ ὠκεανός» :

Ἦ ἐκουράνιος χεῖρα !
Σὲ βλέπω κυβερνοῦσαν
Τὰ τρομερὰ πηδάλια.

Στὴν ὠδὴ «Τὰ ἠφαιστεια» ἐπικαλεῖται
τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ:

Δημιουργέ τοῦ κόσμου,
Πατέρα τῶν ἀθλίων
Θνητῶν . . .

Πλὴν πολυτέλος εἶσαι
Καὶ βοηθὸν σὲ κράζω . . .

Οἱ θεοὶ κατέχουν τὴ δίκαιη κρίση· τιμω-
ροῦν τοὺς ἀμαρτωλοὺς :

Ἐχθαίρουσιν οἱ Ἄθάνatoi
Τὴν ψυχὴν, καὶ βροντάουσιν
Ἐπὶ τὰς κεφαλὰς
Τῶν ἀχαρίστων.
(«Ὁ φιλόπατρις»)

Βλέπει ὁ θεὸς καὶ ἀστράπτει
Διὰ τοὺς πανούργους.
(« Αἱ εὐχαί »)

Στιχοουργὸς πολυγραφώτατος ὁ Βαλαω-
ρίτης, ἀναθρεμμένος μέσα στὸν κύκλο τῶν
ιδεῶν τοῦ αἰῶνα του, μᾶς ἀφήνει λιγοστοὺς
καθαρὰ θρησκευτικοὺς στίχους καὶ τοῦ-
τοι, παρ' ὅλη τὴ βαρύβροντη ρητορεία ἢ,
καλύτερα, ἐξ αἰτίας τῆς, δὲν ἀναδίνουν καμ-
μιὰ βαθύτερη συγκίνηση, κανένα ἰδιαίτερο
τόνο. Ὁρθολογιστὴς ἴσαμε τὸ κόκκαλο ὁ
Λασκαράτος μάχεται ἀκαταπόνητα γιὰ τὸ
ξεκαθάρισμα τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ κάθε βλα-
βερό στοιχεῖο, καθὼς γενικώτερα μάχεται
καὶ γιὰ τὴν ἐπούλωση κάθε κοινωνικῆς
πληγῆς. Ὁ Λασκαράτος βλέπει, ἀνάμεσα
σ' ὅλα, τὴν κοινωνία· καὶ τούτῃ παιδεύεται
νὰ καλυτερέψει. Ἔχει βαθύτατη συναίσθηση
τῶν ἀνθρώπινων ἀξιῶν καὶ προσανατολι-
ζει τὸ στοχασμὸ του σὲ μιὰ θρησκεία ἐκ-
προσωπημένη μονάχα σὲ ὅ,τι ἀναφέρεται
στὴν πραγματικὴ τῆς οὐσίας. Δὲ βρίσκεται
ποτέ μονάχος ἀντίκρου στὴ θεότητα· ἀνά-
μεσα σὸ θεὸ καὶ τὸν ἄνθρωπο ὑπάρχει ἡ
Ἐκκλησία. Καὶ τούτῃ ξανάρχεται ὀλοένα
σὸ στίχο του. Στὸ βάθος του στάθηκε καὶ
τοῦτος τύπος καταφατικός. Καταφατικοὶ
τύποι, ὁ καθένας μὲ τὸν τρόπο του, βέβαια,
στάθηκαν κι ὁ Σολωμὸς κι ὁ Κάλβος. Ἀγ-
γωνιστικὸς τύπος εἶναι ὁ Παλαμᾶς. Συναι-
σθηματικὸς κ' ἐγκεφαλικός, δηλαδὴ ποιητὴς
καὶ στοχαστὴς, πέρασεν ὅλα τὰ στάδια τοῦ
θρησκευτικοῦ βιώματος καὶ δὲ σταμάτησε
παρὰ σὸ ἀμάλαγμα κείνο τὸ προσιτὸ στὴν
ἰδιοσυγκρασία του. Ἡ καλογερίστικη ψυχὴ,

ποὺ γέμιζε κατάνυξη καὶ προθυμία προ-
σευχῆς τὴν ὑπαρξὴ του, στεκόταν ἀντιμέ-
τωπη κάθε στιγμή σὲ παρορμήσεις ὀλότελα
διαφορετικῆς: στὴν ἀγάπη τοῦ τῆς πάτριος
γῆς καὶ τῆς κλασσικῆς ἱστορίας καὶ παρά-
δοσης, στὴν εἰδωλολατρικὴ του φυσιολα-
τρεία, στὴν αἰσθησιακὴ του λαχτάρα γιὰ
τὸ ἀνθρώπινο κορμί, στὴ διονυσιακὴ του
μέθη, στὴ φιλομάθειά του καὶ στὴν ἀδυσώ-
πητη ἀνάγκη ποὺ ἔνιωσε νὰ περιδιαβάσει
λεύτερα μέσα στὸν κόσμον τῶν ιδεῶν καὶ
νὰ χαρεῖ τὴ φιλοσοφικὴ σκέψη σ' ὅλα τῆς
καὶ τὰ κυματίσματα τὰ γαλήνια καὶ τὰ χα-
ροπαλέματα τὰ τραγικά. Μονάχα στὸν Πα-
λαμᾶ ὁ ὕλισμος κι ὁ ὀρθολογισμὸς τοῦ δέ-
κατου ἔνατου αἰῶνα ἀφήκαν σημάδια ἀνε-
ξίτηλα. Τραγουδιστὴς ἴσαμε τὰ κατάβαθα
τοῦ εἶναι τοῦ καὶ συνάμα ἐραστής τοῦ γνω-
στικοῦ πλοῦτου κ' ἐρευνητὴς συνταραγμέ-
νος ἀπὸ πολύμορφα ἐρωτηματικά, δὲν ἔ-
μεινε, βέβαια, ξένος, τὸ ἀντίθετο μάλιστα,
βαθύτατα οἰκειώθηκε καὶ τὴν ἀγωνία τοῦ
μεταφυσικοῦ δέους καὶ τὴ ζεστασιά τῆς ἀ-
βολῆς πίστεως. Μὰ δὲν καταστάλαξε ὀρι-
στικά στὴ γαλήνη τοῦ πιστοῦ. Προμετω-
πίδα στοὺς «Βωμοὺς» τοποθέτησε τὸν ἀ-
φορισμὸ τοῦ Γκαίτε: «Ὅσοι ἔχετε τὴν Ἐ-
πιστήμη καὶ τὴν Τέχνην, ἔχετε θρησκείαν». Κ'
εἶναι ἀξιοπαρατήρητο ποὺ τὰ καθάρια
θρησκευτικὰ του ποιήματα συνταιριάζον-
ται πάντα εἴτε μὲ τὴν πολυφίλητη παιδιὰ-
τικὴ ἀνάμνηση εἴτε μὲ τὴ συνειδηση τοῦ
γραφικοῦ στοιχείου τῆς θρησκευτικῆς πα-
ράδοσης. «Ἡ νύκτα τῶν Χριστουγέννων»,
«Ὁ Μεσσίας», «Τὸ τραγούδι τοῦ Σταυ-
ροῦ» εἶναι χαρακτηριστικὰ παραδείγματα.
Ὁμολογία τοῦ θρησκευτικοῦ τόνου, ποὺ ὑ-
πῆρξεν οἰκειὸς στὴν ἰδιοσυγκρασία του, εἶ-
ναι οἱ στίχοι τοῦτοι, ποὺ ἀναδίνουν τὸ
πλατὺ νόημα τῆς ἀγωνίας του:

Ἄγία πίστη τῶν πατέρων μου, εἶλα
καὶ γέμισέ μου τὴν καρδιά
καὶ γλυκολάσε μέσα μου καὶ γέλα
σὰν τὰ πασίχαρα παιδιά.

Καὶ ξέπλυνέ μου μέσα σὲ Ἰορδάνη
τὰ κρίματά, καὶ μιὰ φορὰ
κάμε καὶ πρὸς ἐμένανε ὅ,τι κάνει
ἡ μυστικὴ περιστερά.

.....
Κάθε σοφία καὶ γνώση αὐταῦ τοῦ κόσμου,

ποὺ φέρνει ζάλη περισσὴ
ἀντὶ νὰ ρίχνει λάδι ἄγνὸ στο φῶς μου,
κάμε ἡ ψυχὴ μου νὰ μισέ.

Τῆς ἀπιστίας ὦ! βγάλε μου τὴν κάμψη,
τῆς ὀφθίας καὶ τὰ καρφιά,
κ' ἔμπρός μου πολυκέφαλη ἄς μὴ λάμπει
μία κ' ἡ Ἀλήθεια κ' ἡ Ὁμορφία.

Ἄπο τὸν Παλαμᾶ σὸ Σικελιανό. Τερά-
στια εἶναι ἡ ἀπόσταση. Ὁ Σικελιανὸς εἶναι
καθάριος θρησκευτικὸς τύπος. Μὰ δὲν εἶναι

κι ὁ τύπος τοῦ πιστοῦ. Ἡ θρησκευτικὴ του βούληση στάθηκεν ἤδη φιλέρευνο κέντρισμα στοὺς μελετητὲς τοῦ ἔργου του. Ἡ μεγαλοστομία του, ἡ ζέστα του, ἡ «μυστικὴ» οὐσία τῆς ὑπαρξῆς του, ἡ ἀκατάλυτη διάθεσή του νὰ ριζώσει βαθύτερ' ἀπ' ὄλους στὴ γενέθλια γῆς, τὸν ὀδήγησαν ἴσαμε τὸ κατόρθωμα μιᾶς σύνθεσης, λυρικῆς στὴ βαθύτερη οὐσία της, ὅπου ἡ πανάρχαια παράδοση διατρέχει σὲ πρωτεϊκὴ πολυμορφία ὄλον τὸν κύκλο τοῦ ἱστορικοῦ καὶ, γενικώτερα, τοῦ πολιτιστικοῦ προσδιορισμένου «ἐλληνικοῦ ἀνθρώπου». Νομίζω πὼς ὁ Σικελιανὸς καθαρῶτερ' ἀνήκει στὴν ὁμάδα ἐκείνων ποὺ συνταιριάζουν τὸ θεῖο μὲ τὴ φύση καὶ ποὺ βλέπουν σὰ φῶς ἀποκάλυψης καὶ σὰ σύστημα φιλοσοφίας τὴ σειρά τῶν συμβόλων, ποὺ συγκρατοῦν ἀνάμεσα στοὺς αἰῶνες τὴν ἐνότητα τῶν καιρῶν καὶ τῶν οὐσιαστικῶν, τῶν βαθύτατ' ἀνθρώπινων στοιχείων, ποὺ ξεκινοῦν ἀπὸ τὴ διαίσθηση καὶ τὴν παράδοση, γιὰ νὰ πέσουν, μεταμορφωμένα, στὴν ἱστορία καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ θεώρηση. Ὁ λάκερος ὁ ἀγώνας τοῦ Σικελιανοῦ εἶναι πορεία πρὸς τὴ βαθύτερην ἐνότητα τοῦ ἱστορικοῦ καὶ, εἰδικώτερα, τοῦ ἐλληνικοῦ ἱστορικοῦ τύπου, ἐννοημένου σὰν ἀκρογωνιαίου λίθου τῆς διαδοχικῆς πολιτιστικῆς ἀνάτασης. Καὶ μιὰ ποὺ τὸ φέρνει ὁ λόγος, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τούτη νομίζω πὼς ἔπρεπε κυριώτατα κι ὁ πρόλογός του νὰ κοιταχτεῖ· καὶ τότε ὁ σάλαγος ποὺ προκάλεσεν ὀλόγυρά του θὰ περιοριζόταν στὸν κύκλο τῶν ἀρμόδιων συζητητῶν, ποὺ θὰ μπορούσαν καὶ τὴ δικαιολογημένη τους ἀντίρρηση νὰ προβάλουν καὶ μὲ κάποιας ποιότητας ἐπιχειρήματα νὰ τὴν ὑποστηρίξουν, ἀντὶ νὰ γίνῃ θλιβερὸ ἀγώνισμα πνευματικῆς καὶ συναισθηματικῆς φτώχειας, ὅπου οἱ ἄκριτοι, οἱ ἀπληροφόρητοι καὶ οἱ ἐπιεικέως ἀναιδεῖν λογοκόπησαν ἀφόρητα. Ὁ Καζαντζάκης πραγματοποιεῖ ὀλότελα διαφορετικὰ κι ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ κι ἀπὸ τὸ Σικελιανὸ τὸν τύπο τῆς θρησκευτικῆς ἀγωνίας· καὶ πολὺ περισσότερο, στὸ βάθος, συγγενεῦει μὲ τὸν πρῶτο παρά μὲ τὸ δεύτερο. Ὁ Καζαντζάκης βλέπει τὸ καθολικὸ πρόβλημα «ἄνθρωπος» ὄχι μονάχα σὲ ἀπερίοριστο πλάτος, μὰ καὶ μὲ λαχτάρια, ποὺ δὲν ἔχει τὴν ὁμοια τῆς στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία· καὶ στὸ πεζὸ καὶ στὸ στίχο του μένει ἕνας ἀπιστος, ποὺ ἔχει τὴ συνείδηση τῆς ἀπιστίας του, ποὺ θέλει ν' ἀποχτήσει φτερά, μὰ δὲν τὸ καταφέρνει, γιὰτὶ εἶναι σύρριζα δεμένος μὲ τὴ γῆς, ὅλη τὴ γῆς, μὲ τὴ μεγάλη χαρὰ τῶν αἰσθήσεων, μὲ τὴ δίψα τῆς γνώσης — μὲ ὅλα τὰ καθάρια ἀνθρώπινα στοιχεῖα του, ποὺ παρ' ὅλη του τὴν περίπαθη προσπάθεια, δὲν τ' ἀποπνευματώνει ἴσαμε τὴ λύτρωση. Στὸ «Χριστό» του δείχνεται κάπως πιὸ ὑποταγμένος· σὰν ἐδῶ καὶ κεῖ νὰ ξεφεύγει ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του· μὰ στοὺς τελευταίους στίχους ξαναγυρίζει ὀλόβολος

στὸ πρόβλημά του :

Τὸ φῶς τὸ ἀληθινὸ χαρηκατε, ἀδερφοί μου!
Ἄνοιξαμε μὲ τὴ φωτιά τὴν πρώτη θύρα·
ἀνοιξαμε μὲ φῶς τὴ δεύτερη καστρόπορτα
τοῦ Μυστηρίου κι ὄρθοι τὴν τρίτη πιά προσμένουμε
ὁ κλειδοκράτορας ὁ θάνατος ν' ἀνοίξει!

4.— Δὲ φαντάζομαι νὰ ὑπάρχει Νεοέλληνας ποιητῆς, ποὺ νὰ μὴν ἔγραψε καὶ τοὺς θρησκευτικούς του στίχους. Οἱ περισσότεροὶ σταματοῦν στὴ γραφικότητα. Μερικοὶ ἀνεβαίνουν ἴσαμε τὸ ἦθος. Κάποτε μᾶς δίνουν, ὄλοι τους, ἀξιόλογα ποιήματα. Μὰ δὲ μᾶς προσφέρουν τὸ «ἔργο», ποὺ θὰ δικαιολογοῦσε τὴν ταξινόμησή τους ἀνάμεσα στοὺς ποιητὲς τῆς θρησκευτικῆς βούλησης. Μονάχα ἐδῶ καὶ εἰκοσιπέντε περίπου χρόνια φανερώθηκε στὴν ποιητικὴ μας παράδοση ἡ σχολὴ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ κληθεῖ «νεοχριστιανικὴ». Σ' αὐτὴν ἀνήκουν μερικοὶ εἴτε ἀποκλειστικὰ θρησκευτικοί, εἴτε πλούσιοι καὶ σὲ παρόμοια διάθεση ποιητῆς. Ὁ Τάκης Παπατζῶνης εἶναι ὁ κορυφαῖος. Δογματικὰ, ἡ θρησκευτικὴ του ἔμπνευση ἔχει καθολικὴ τὴν ὑφή· μορφικὰ, ὁ λεύτερος στίχος του ντύνεται μιὰ ἰδιότυπη γλώσσα, πλούσια σὲ στοιχεῖα παρμέν' ἀπὸ τὴν καθαρεύουσα καὶ μὲ κάποια τελετουργικὴ μεγαλοπρέπεια δοσμένα· στὸ βάθος πρόκειται γιὰ μιὰ «μυστικὴ» τάση (διαποτισμένη ἀπὸ κατανυχτικὴ φυσιολογία), ποὺ ἀδιάκοπα μετεωρίζεται ἀνάμεσα στὴ μεταφυσικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ καὶ ποὺ ἀέρινα προβάλλει, μὲ ζέστα, παρά τὴν ἐπιφανειακὴ τῆς συχνὰ ψυχρότητα, τὴν ἀπαρασάλευτη κατάφασή της. Θρησκευτικὸς ποιητῆς λογαριάζεται· κι ὁ Τάκης Μπαρλᾶς, ἐξ ἀφορμῆς ποιημάτων γραμμένων πρὸ χρόνων, τῶν περισσότερων, καὶ μάλιστα τῆς «Προσευχῆς τῶν πεπεδημένων». Μὰ ἡ ὅλη πορεία τῆς ἔκφρασής του, ὀργανωμένη ἐπάνω σ' ἕνα ὑφάδι ἐνοχλητικοῦ στόμφου, καὶ τ' ἄλλα του διαδοχικὰ φανερώματα, δὲν κατοχυρώνουν τὴ γνησιότητα τοῦ βιώματός του. Ἀσφάλεια καὶ μακαριότητα ἀναδίνει ἡ βιβλικὴ καὶ εἰδωλλιακὴ στὸ βάθος τῆς ποίηση τοῦ Γ. Δούρα, ποὺ δὲν τύπωσε παρά θρησκευτικούς στίχους ἴσαμε τώρα καὶ ποὺ ἀγάπησε ὀλόκληρα τὸ ὕφος τοῦ ὕμου τοῦ γεμάτου διαύγεια καὶ λιτότητα. Θρησκευτικὸς ποιητῆς σὲ πολλὰ του παρουσιάσματα κι ὁ Γιάννης Κλ. Ζερβός, μὲ τὸ ἀνίσω ἔργο του, «ὁ βυζαντινὸς αὐτὸς ἱεροψάλτης», καθὼς τὸν ὀνομάτισεν ὁ Πάνος Ταγκόπουλος. Σὲ σύντομο μελέτημά του ὁ Γ. Κασιμπάλης τὸν ἀντιπαραθέτει στοὺς προηγούμενους «νεοχριστιανούς», ἐγκωμιάζοντας τὴν εὐλικρίνεια καὶ τὴν κατανυχτικὴν ἀπλότητα τοῦ στίχου του. Δὲ θὰ ἤθελα νὰ τελειώσω τὴ σύντομη τούτην ἀπαρίθμηση, χωρὶς νὰ μνημονέψω καὶ τοῦ Ἀριστομένη Προβελέγγιου καὶ τοῦ Παύλου Γνευτοῦ καὶ τοῦ

Β. Ρώτα καὶ τοῦ Λαύρα καὶ τοῦ Θ. Ξύδη τὰ θρησκευτικὰ ποιήματα. Γιά τὸν τελευταῖον, πού εἶναι καὶ ὁ νεώτατος ἀνάμεσά τους, θὰ ἐπιθυμοῦσα νὰ παρατηρήσω, πὼς σὲ ὀλάκερο τὸ ἴσαμε σήμερα κατορθωμένο ἔργο του δειχνεὶ μιὰ πλούσια θρησκευτικὴ συνείδηση, πού συχνὰ ἀγγίζει συγκινητικούς τόνους ἀπλοτήτας. Ξεχωριστὰ στέκουν οἱ «Προσευχές» τοῦ Μάρκου Λυγέρη καὶ δυὸ ποιήματα τοῦ Λάμπρου Πορφύρα, «Τὰ ἔρημοκλήσια» κι ὁ «Ἐσπερινός». Φανέρωμ' ἀξιόλογο τῆς θρησκευτικῆς του εὐαισθησίας μᾶς προσφέρει στίς πρόσφατες «Μικρὲς φωτιές» του κι ὁ Στράτης Μυριβήλης.

Περιμένω τὴν ἐρώτηση: τελειώνω τὴν ἐπισκόπηση τοῦ ἔμμετρου νεοελληνικοῦ λόγου, χωρὶς νὰ μνημονέσω τὸ «βυζαντινὸ» Καβάφης; Ὁ Κλ. Παράσχος δὲν τὸν παραμέλησε στὸ συνοπτικώτατο, ἀλλωστε, μελέτημά του. Τὸν ὀνόμασε φύση «λιγώτερο ἄθρησκη» ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ. Ἡ ἐντύπωσή μου εἶναι, πὼς ὁ Καβάφης ἀντίκρουσε τὴν ἐκκλησία, ὄχι τὴ θρησκεία, σὰ θεατῆς πού εἶχε τὴν ἱκανότητα τῆς κατάνυξης, ἕνα κομμάτι καὶ τοῦτο τῆς γενικώτερης ἡδυπάθειάς του. Μὰ νομίζω πὼς ἡ ὄλη του συγκρότηση δὲν ἐπιτρέπει τὴν τοποθέτησή του ἀνάμεσα στοὺς ποιητὰς τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, ἔστω κι ἀπὸ ὀλότελα ἀρνητικὴν ἀποψη.

5.— Μένει ἡ πεζογραφία. Ἄν χρειάζοταν νὰ ξεσκαλίσουμε τίς σελίδες τῶν πεζογράφων, ὅπου ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ πρόσκαιρο κέντρο βάρους, φυσικὰ ὁ κόπος θὰ εἶταν πολὺς καὶ ἡ συγκομιδὴ μεγαλύτερη. Ἡ ἡθογραφία πού λατρεύει τίς στάνες, τὰ κυπροκοῦδουνα, τὰ χωριάτικα σπίτια, τὰ φτωχικά καφενεδάκια, τὰ μαραζωμένα ἐργαστήρια, ἀγαπάει καὶ τὰ σήμαντρα τῆς ἐρημιάς καὶ τὰ γραφικὰ ἐξωκλήσια καὶ τίς γριούλες πού εἶταν τὸ μεγάλο πάθος τοῦ Παπαδιαμάντη. Μὰ ὄλα τοῦτα συχνὰ δὲν ἀνταποκρίνονται σὲ κανένα βαθύτερο βίωμα, εἰν' ἕνας τόνος γραφικὸς πού ἔρχεται νὰ στολίσει τὴν ὄλην ἀφήγηση. Καί, καθὼς δὲν εἶναι ὁ τόνος τοῦτος βαθύς, μήτε πρωτότυπος στὰ καθέκαστά του φανερώνεται. Ἔτσι, κατακόρυφα στὴν περιοχὴ τῆς νεοελληνικῆς θρησκευτικῆς πεζογραφίας στέκεται πάντα ὁ Παπαδιαμάντης, ὁ χριστιανικώτερος ἀπὸ τοὺς πεζογράφους μας. Πολλοί, καὶ ἀρμόδιοι καὶ ἀναρμόδιοι, εἶπανε πολλά, πάρα πολλά ἴσαμε τώρα καὶ γιὰ τὸ ἔργο του καὶ γιὰ τὴ φύση τοῦ θρησκευτικοῦ του συναισθήματος. Παρατήρησα κάποτε κ' ἐγώ, σὲ φοβερὴ καθαρεύουσα: «Ἡ θρησκευτικότης του δὲν εἶναι μεταφυσικὴ ἀγωνία, ἀλλὰ θερμὴ τυπολατρεία, ἀπέριττος καὶ χωρὶς ἀνησυχίας εὐλάβεια. Ὁ Παπαδιαμάντης δὲν ἔζησε τὸ δράμα τοῦ θρησκευτικοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ τὴν ὠραιότητα καὶ τὴν γραφικότητα τῆς

θρησκείας. Ὑπάρχει εἰς τὸν Παπαδιαμάντην ψυχικὴ ἀγνότης, καθαρότης καὶ παιδικὴ ἀφέλεια, αἱ ὁποῖαι ἀπολυτρώνουν τὸν ἀναγνώστην καὶ τοῦ προσφέρουν τὴν αἴσθησιν τῆς γαλήνης καὶ τῆς μακαριότητος». Μὲ τέτοιον τρόπο καθόριζα τὴ θρησκευτικότητα τοῦ Παπαδιαμάντη στὰ 1934. Ἐφτὰ χρόνια ἀργότερα, στὸ χριστουγεννιάτικο τεύχος τῆς «Ν. Ἐστίας» τοῦ 1941, τὸ ἀφιερωμένο στὸ Σκιαθίτη ἀφηγητῆ, κριτῆς τοῦ θέματος ἀρμοδιώτατος, ὁ καθηγητῆς Δ. Σ. Μπαλᾶνος, μού πρόσφερε καὶ τὰ ἐπιχειρήματα καὶ τὰ συμπεράσματα πού δυνάμωσαν τὴν πρώτη ἐκείνη ἐντύπωση, τὴν ἀμετουσίωτα ἐκφρασμένη κι ἀργότερα ἀπὸ μέρος μου σὲ διαδοχικὰ δημοσιεύματα. «Ὁ Παπαδιαμάντης, γράφει ὁ Δ. Σ. Μπαλᾶνος, ἦτο βεβαίως θρησκευοῦσα φύσις ἢ θρησκευτικότης του ὅμως ἦτο καθαρὰ τυπολατρεία, μὲ μυστικίζουσας τάσιν καὶ ἴσως ἀσυνείδητόν τινα πανθειστικὴν χροιάν. Ἡ θρησκευτικότης του προήρχετο κυρίως ἀπὸ τὴν δύναμιν τῆς συνηθείας, ἢ ὁποῖα ἦτο τὸ κύριον κίνητρον πάσης σκέψεώς του καὶ πάσης πράξεώς του, ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴν τῆς παραδόσεως, ἢ ὁποῖα ἐξήσκει καταθλιπτικὴν ἐπ' αὐτοῦ ἐπίδρασιν, ἀπὸ τὰς ἀναμνήσεις τῆς παιδικῆς του ἡλικίας». Καὶ παρακάτω: «Ἐἶχε πίστιν, ἀλλ' «οὐ κατ' ἐπίγνωσιν», διὰ νὰ μεταχειρισθῶ ἐκφρασίαν τοῦ ἀποστόλου Παύλου, καὶ εἶχεν ὑπερβολικὴν στενότητα ἀντιλήψεων, ὡς ἐκ τῆς ὁποίας ἦτο ἀνίκανος νὰ διακρίνη πυρῆνα καὶ φλοῖον, οὐσιῶδες καὶ ἐπουσιῶδες, τὸ πνεῦμα πού «ζωοποιεῖ» ἀπὸ τὸ γράμμα, τὸ ὁποῖον «ἀποκτείνει», διὰ νὰ μεταχειρισθῶ πάλιν φράσιν τοῦ αὐτοῦ ἀποστόλου. Δι' αὐτὸν θρησκεία ἦτο ὁ τύπος, κάθε παρεκκλίσις ἀπὸ τοῦ τυπικοῦ ἦτο δι' αὐτὸν θανάσιμον ἀμάρτημα, ἀθεΐα». Μ' ἂν αὐτὰ ταιριάζουν τόσο καλά στὴν περίπτωσιν τοῦ Παπαδιαμάντη, πού ὑπῆρξεν ἕνας θαυμαστός ποιητῆς (ὄχι μονάχα στ' ἀφηγήματά του, μὰ καὶ σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ ἔμμετρα πού ἔγραψε) κ' ἕνας «στυλίστας» ἀπὸ τοὺς καλύτερους στὴ γλώσσα μας, τί θὰ πρέπει νὰ εἰπωθεῖ γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Μωραϊτίδη, πού στένεψε τὸσον ἀπελπιστικὰ τὸν κόσμον ὀλόγουρά του, καὶ πού δὲν κάτεχε μήτε τὴν ἀρετὴ τῆς ἀμεμπτης ἐκφρασης, μήτε τὸ ἐξαιρετὸ καλλιτεχνικὸ αἰσθητήριον τοῦ Παπαδιαμάντη;

Μὲ τοὺς δυὸ τούτους Σκιαθῆτες ἀρχίζει καὶ κλείνει ὁ κύκλος τῆς πραγματικῆς θρησκευτικῆς πεζογραφίας. Ὡστόσο, ὑπάρχουν ἀκόμη μερικὰ ὀνόματα, πού πρέπει νὰ μνημονευτοῦν. Πεζογράφοι «εὐλαβεῖς» σὲ πολλὰς τοὺς σελίδες εἶναι κι ὁ Δημήτριος Βικέλας, μετριώτατος κατὰ τ' ἀλλὰ ἀφηγητῆς (κοίτα κυριώτατα τὸ διήγημά του «Ὁ παπα-Νάρκισσος») κι ὁ Γεώργιος Βιζυηνός, πού τόσο στὴν ποιήσιν του δασὸ καὶ στὸν πεζὸ του λόγο ἐνίωσε τὴ θρησκεία καὶ τὴν πίστη σὰν κατάλοιπο τῆς

ζωῆς του στὴ γενέθλια γῆς, ἀνάμεσα στοὺς γονιούς, στ' ἀδέρφια, στοὺς φίλους, καὶ τὴ διατήρησε πάντα του σχεδὸν ἀμάραντη, αὐτὸς ὁ προικισμένος μὲ καθάρια παιδιὰτικὴ ψυχὴ. Ἀξιοπαρατήρητη εἶναι ἡ περιπτωσι τοῦ Ροδοκανάκη. Ὁ σπουδαστὴς τῆς Χάλκης πέταξε τὰ ράσα, γιὰ νὰ ζήσει τὴν πολὺχρῶμη νύχτα τῆς ἀθηναϊκῆς δημοσιογραφίας καὶ γιὰ νὰ καλλιτεργήσει τὴ λογοτεχνικὴ του ροπή, πού τὴν αἰσθανόταν μέσα του σὰν ἀβάσταχτο κέντρισμα. Μὰ διατήρησε πάντα καὶ στὴν ἔκφρασή του καὶ στὴν ψυχὴ τὴ ζεστὴ λαχτάρα τοῦ βυζαντινοῦ κόσμου, πού γι' αὐτὸν ἀποτελοῦσε τὴν ὠραιότερη ἐκδήλωση τῆς ἀμάλαγης πίστης, καὶ συχνὰ ἔπαιρνε ἡ στάση του τὴ μορφή τῆς μυστικοπάθειας καὶ τῆς κατανουχτικῆς προσευχῆς. Τρία ἀπὸ τὰ βιβλία του εἶναι τὰ χαρακτηριστικώτερα τῆς ιδιοσυγκρασίας του: «Τὸ φλογισμένο ράσο», «Ἡ βασίλισσα καὶ αἱ βυζαντινὰ ἀρχόντισσαι» καὶ τὸ μυστήριον «Ὁ ἅγιος Δημήτριος». Μὰ καὶ τοῦτα, καθὼς καὶ τὸ καθαρὸ γλωσσὸ κείμενον «De profundis» κι ὅτι ἄλλο σύνθεσεν ὁ Ροδοκανάκης, μᾶς φανερώουν ἓνα διακοσμητικὸ ἔνστιχτο, μιὰν ἀκάματη διάθεση ὠραιολογίας, καὶ μιὰ πίστη, πού μήτε σὲ πνευματικὴν ὠριμότητα, μήτε σὲ ψυχικὴν ἀγωνία, μήτε σὲ ἀνυποψίαστη μακαριότητα στηρίζεται· εἶναι, στὸ βάθος τῆς, μονάχα ἓνα κομμάτι ἀπὸ τὴν ἡδυπάθειά του — ἓνας ἐρωτισμὸς πού παίρνει τὸ σχῆμα τῆς κατάνυξης.

Ἀναφέρω τὸ «Βυζαντινὸ ὄρθρο» τοῦ Ζαχ. Παπαντωνίου μονάχα γιὰτὶ, ἐξ ἀφορμῆς τοῦ τίτλου, θὰ ἤθελεν ὁ ἀναγνώστης νὰ τὸν συναπαντήσει στὸ μελέτημα τοῦτο. Γιὰ τὸν ἴδιον λόγον ἀναφέρω καὶ τὸ «Ἅγιον Ὅρος» τοῦ Ἰδίου. Μὰ καὶ οἱ δύο αὐτοὶ τόμοι, ἀπὸ τὰ μεστότερα ἔργα τοῦ πεζογράφου, δὲν εἶναι παρά φανερώματα ἀνήσυχου κριτικοῦ στοχασμοῦ καὶ γυμνασμένης αἰσθητικῆς ἀγωγῆς. Δὲν εἶναι βιβλία ἀναβρυσμένα ἀπὸ γνήσιον θρησκευτικὸ συναίσθημα.

Ἡ σύγχρονη πεζογραφία νομίζω πὼς δὲν ἔχει νὰ μᾶς προσφέρει ἄλλο χτυπητὸ παράδειγμα ἔξω ἀπὸ τὸ Φῶτη Κόντογλου, τὸν ἐξαιρετικὸ τοῦτο τεχνίτη, πού δοσμένος ὀλόψυχα στὴν ἀγάπῃ τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς καὶ μετουσιώνοντας στὴ ζωγραφικὴ του παραγωγὴ τὸ βαθύτερον νόημα τῆς, σπέρνει καὶ στὰ βιβλία του, λυρικά στὴ βαθύτερη οὐσία τους, φεγγοβολήματα ζεστῆς καὶ κατανουχτικῆς εὐλάβειας. Ὡστόσο, ὁ «μάστορης» αὐτός, πού ἔβγαλε τὴν τέχνην του ἀπὸ τὰ σπλάχνα τῆς λαϊκῆς φυλλάδας καὶ πού ἔζησε τὴν ἔμπνευσή του ἀνάμεσα στὴν παράδοση καὶ τὸν ἀγῶνα τῶν θαλασσομάχων καὶ τῶν ἀπλοϊκῶν ἀνθρώπων τῆς ἠρωικῆς περιπέτειας σὲ πυκνὰ ἀπὸ τὰ πολύμορφα φανερώματά της, δὲν παύει νὰ εἶναι ἓνας στοχαστής, ἓνας φιλέρευνος κι ἓνας ἀνήσυχος, συνε-

παρμένος περισσότερο ἀπὸ τὴ γραφικότητα παρά ἀπὸ τὴ βαθύτερη οὐσία τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος.

Ἐπιπλέον ἀπὸ τὸν Κόντογλου, δὲ βρίσκω πολλὰ καὶ σπουδαῖες σελίδες, ἀφιερωμένες στὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα, στὴν ἀξιόλογον πεζογραφικὴν μας παραγωγὴν. Ὁ Μυριβήλης σχεδιάζει συχνὰ ἀναδρομὰς στὴν ἀπλοϊκὴ πίστη τῶν προγόνων καὶ τῶν ἀνθρώπων τῆς χαμοζωῆς. Μηνύματα ἀπὸ τὴν παιδιὰτικὴν πίστη, πού τοῦ εἶναι πολὺ ἀγαπητά, δυναμώνουν κάθε τόσο τὸ στημόνι τῆς ἐσωτερικῆς του ὑπαρξῆς. Μὰ δὲν εἶναι μήτε τόσο ρωμαλέα, μήτε τόσο ἀποκλειστικά, ὥστε νὰ ἐπιτρέπουν γενικώτερους χαρακτηρισμούς. Ἀναδρομὰς στὴν παιδιὰτικὴν πίστη ἀποτελοῦν καὶ τοῦ Βενέζη μερικὰ σελίδες. Μὰ δὲν εἶναι καὶ τοῦτες παρά κομμάτια, ὄχι κυριαρχικά, τοῦ θησαυρισμάτος ἀπὸ μνήμη καὶ νοσταλγία τοῦ συναισθηματικοῦ αὐτοῦ πεζογράφου, πού μὲ χριστιανικὴ, κατὰ τὰ ἄλλα, πραότητα συμπονεῖ τὸν ἄνθρωπον.

Τίποτα περισσότερο. Πρέπει νὰ ὁμολογηθεῖ πὼς ὁ ἀπολογισμὸς εἶναι οὐσιαστικὰ φτωχός. Μπορεῖ νὰ φταῖνε οἱ δύο περιορισμοί, πού πλαισιώνουν τὸ μελέτημα τοῦτο: ἡ ἀνάγκη νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ ποιότητα τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία καὶ τὸ χρέος νὰ προσεχτοῦν μονάχα οἱ ἄνθρωποι πού ἔδωσαν ἢ δίνουν τὸν καθάριον ἔντεχνον λόγον. Μὰ κάπως βαθύτερα πιστεύω πὼς πρέπει νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ φαινόμενον. Τὸ θρησκευτικὸ πρόβλημα τῶν τριῶν ποιητῶν: ὁ Παλαμᾶς ὁ Σικελιάδης, ὁ Καζαντζάκης. Τὴ βέβαιη πίστη τὴν ἐκπροσώπησαν περισσότερο: ἀπὸ τὸ Σολωμὸ Ἰσαμὲ τοὺς νεώτερους πού μνημόνευσα, στὴν ποίησιν, ὁ Παπαδιαμάντης κι ὁ Μωραϊτίδης στὴν πεζογραφίαν. Μὰ τὰ οὐσιαστικὰ θρησκευτικὰ κείμενα εἶν' ἐξαιρετικὰ λιγοστά, γιὰτὶ ρηχὴ εἶναι στὰ περισσότερὰ τῆς φανερώματα ἢ ποιητικὴ κ' ἢ πεζογραφικὴ παραγωγὴ, καὶ γιὰτὶ ὁ γνήσιος θρησκευόμενος τύπος προϋποθέτει συνείδηση εὐθύνης πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ κείνη πού ξεδεύουν πολυάριθμοι πνευματικοὶ μας ἄνθρωποι. Ἐχτός ἂν σταθοῦμε στὴν παλιὰ διαπίστωση, πὼς ἡ λογοτεχνία καθρεφτίζει τὴν ὀλόγουρά της ζωῆς. Μὰ στὸ δρόμον τοῦτο δὲν εἶμαι ἀποφασισμένος νὰ προχωρήσω. Ἄλλοι, ἀρμοδιώτεροί μου, ἄς προσπαθήσουν νὰ ξεκαθαρίσουν τὸ ζήτημα. Γιὰτὶ μήτε ἡ ἐπίδρασις τῶν ἰδεῶν τῶν τελευταίων αἰώνων, μήτε ἡ ἡλικία τῆς καθαυτὸ νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, μήτε κι αὐτὴ ἡ ἡλικία τοῦ νεώτερου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ ἀποτελοῦν τίς ἀποκλειστικὰς καὶ ἀναντικατάστατες ἐρμηνείας τῆς ἀπουσίας τοῦ ἀληθινοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος ἀπὸ τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ ποιητικοῦ καὶ τοῦ πεζοῦ λόγου τοῦ τόπου.

Ι. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ